

УДК 008:746.4:911.375]:821.161.1.09Лес"19"

Нікішенко Ю. І.

КОСТЮМ ЯК ЧАСТИНА МІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПОВСЯКДЕННЯ СЕРЕДИНИ – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. (за прозою М. Лєскова)

Статтю присвячено проблемам дослідження міської повсякденності. До вивчення цієї складової побутової культури звертаються не так часто, хоча вона є не менш цікавою та інформативною, ніж культура сільського населення. Зокрема, дослідники використовують далеко не всі джерела, що можуть дати велику кількість інформації. Це стосується і художньої літератури, тож автор на прикладі аналізу творів М. Лєскова пропонує розглянути, як костюми персонажів можуть бути повноцінним джерелом для дослідження культури міського повсякдення.

Ключові слова: культура повсякдення, місто, костюм, М. Лєсков.

Міська культура не належить до тих об'єктів, що їх вітчизняні етнографи та дослідники культури вважають ключовими, тому і праць, присвячених їй, ми можемо назвати не так уже й багато. Передовсім місто досліджують історики, соціологи, представники деяких інших напрямів, але етнографи культурі міського повсякдення приділяли зазвичай замало уваги. Тому ми багато знаємо про архітектуру, соціальний склад міського населення, промисловість та торгівлю, але маємо досить невеликий комплекс інформації щодо, скажімо, традицій спілкування, святкування чи звичаїв одягатися за певними правилами. Вбрання традиційно розглядають як частину передовсім історії костюма та моди в цілому, але не як частину саме міської культури повсякдення, хоча, як на нашу думку, саме вбрання є однією з найінформативніших категорій культури.

Серед праць, присвячених саме міському повсякденню, можна згадати, зокрема, дослідження М. Рабиновича [9], в якому він докладно аналізує культуру та побут російського феодального міста, доводячи хронологічні межі до початку ХІХ ст. Приділено там увагу також і костюму городян, але, фактично, це одна з небагатьох праць, де міське повсякдення є самостійним об'єктом дослідження і де простежуються характерні риси міського вбрання.

Дослідження міського повсякдення і костюма як його важливого елементу має одну складність: попри те, що місто є невід'ємною части-

ною нашого буття, джерельну базу, що могла б скласти основу та методологічні засади вивчення міста як культурного явища, вкрай мало охарактеризовано та досліджено, хоча джерел може бути достатньо. Ця проблема безпосередньо пов'язана з тим, що містом як об'єктом етнографічних досліджень майже не цікавилися. Ми пропонуємо звернутися лише до одного з тих джерел, що є, як на нашу думку, невичерпним і містить величезну кількість інформації щодо костюма городян: до художньої літератури.

Ми знаємо, наскільки інформативною може бути художня література, коли йдеться про культуру повсякдення. Фактично, будь-який твір є важливим джерелом з дослідження культури, як народної, так і професійної, різних сторін буття соціуму, традицій, характерних рис та особливостей того чи того історичного періоду чи народу. Зокрема, художня література і є тим джерелом, за яким можна вивчати культуру повсякдення городян, що дуже важливо, оскільки традиційно етнографія не приділяла місту уваги, зосереджуючись на сільському населенні. Відтак, саме в літературі варто шукати ту інформацію, яка розповість про культуру та побут городян і може стати тим джерелом, на якому базуватимуться подальші наукові дослідження. Проблему цю вже порушували дослідники, можна згадати працю Р. Кірсанової, присвячену аналізу функцій костюма у російській літературі ХІХ ст. [8]. Зокрема, Р. Кірсанова формулює

основні напрями, за якими костюм використовувався у літературі: «як важлива художня деталь та стилістичний прийом; як засіб висловлення авторського ставлення до дійсності; як засіб зв'язку літературного твору з позатекстовим світом, з усіма проблемами культурного та літературного життя того часу» [8, с. 7]. Фактично, ці позиції можна охарактеризувати як основні методологічні засади щодо використання літератури як наукового джерела для дослідження костюма. Але Р. Кірсанова побудувала своє дослідження на принципах енциклопедичних, створивши фактично довідник термінів, що стосуються вбрання у літературі в цілому, наводячи тлумачення різних понять та назв різних елементів одягу. Ми ж пропонуємо звернутися саме до того, як у художній літературі відображено тенденції, притаманні саме костюму городян, і наскільки це може характеризувати культуру повсякдення міста різних історичних періодів.

Звичайно, охопити всю прозову літературу XIX ст. у цьому дослідженні неможливо, тому ми пропонуємо звернутися до творчості одного з тих письменників, якого вважають знавцем побуту Росії XIX ст. і який досить докладно та яскраво змальовував життя різних верств населення як російських, так і українських міст. Це – Микола Лесков, творчий шлях котрого нерозривно пов'язаний не лише з Петербургом чи Орловщиною, а й із Києвом, який неодноразово описується у його художніх творах і в мемуарній прозі. Це тим більш цінний факт, оскільки він дає можливість зіставити традиції городян різних регіонів убиратися у певні види одягу. Проза Лескова розкриває перед читачем живу картину буття міст; ті типажі, що виступають його персонажами, несуть величезну кількість інформації щодо повсякдення різних соціальних верств. Це побут городян-мешканців столиці, мешканців провінційних містечок, дворян, простолюдинів, і костюм відіграє у всіх випадках дуже важливу роль, не лише характеризуючи персонаж та його оточення, а в цілому розкриваючи культурну ситуацію певного населеного пункту.

Портрети дійових осіб творів Лескова влучні та детальні, при тому, що не завжди костюм змальовується в усіх подробицях, але ті його елементи, які згадує автор, виступають свого роду маркерами і соціального статусу персонажа, і його занять та політичних переконань. Ми не ставимо перед собою завдання докладно проаналізувати весь творчий доробок письменника, тому зупинимось передовсім на тих його творах, що, на наш погляд, найкраще представляють всі характерні риси міської культури повсякдення, і костюм у тому числі. Тому основними джерелами для цього дослідження ми обрали ті твори М. Лескова, де найкраще подано описи вбрання

як столичного населення (Петербург), так і провінційних містечок і губернських міст різних регіонів.

Перш за все, варто зауважити, що одним із фактів, що одразу ж впадає у вічі, коли читаєш прозу Лескова, є детальний опис побуту. Судячи з усього, письменник залучав для роботи значний довідковий апарат, крім, звісно, власної спостережливості та доброї обізнаності з особливостями побуту різних верств міського населення. Насамперед увагу привертає той факт, що життя городян описується не лише докладно, а й зі знанням найменших дрібничок, які на перший погляд видаються непомітними та несуттєвими, але є інформативними для тих, хто цікавиться культурою повсякдення. Це стосується і костюма, щодо якого Лесков показує себе людиною, добре обізнаною з технологією виготовлення вбрання, з традиціями носити той чи той одяг, що побутували не лише в різних регіонах та соціальних верствах, а й серед різних етнічних груп тодішньої Росії, його соціальними та хронологічними особливостями. Вірогідно, письменник неодноразово звертався до періодичних видань, що були присвячені моді та костюму, оскільки описи навіть жіночого вбрання у нього дуже детальні і, скажімо, лише за цими описами можна датувати твір. Також досить ретельно описано матеріали, з яких виготовлено одяг, а крім того, наведено своєрідні та незвичні для сьогодення назви окремих кольорів, які свідчать про те, що автор досить глибоко й докладно знайомився з предметом, який описував. Те саме можна сказати і про народне вбрання, яке у прозі Лескова згадується завжди влучно і описується неймовірно смаковито, зі знанням історичних та регіональних особливостей.

Що ж до вбрання городян-простолюдинів, то ось опис так званого російського плаття з оповідання «Штопальщик»: «на вывеске... нарисованы армяк и поддевка и два черные жилета с серебряными пуговицами..., а внизу подпись: "делают кустумы русского и духовного платья..."» [7, с. 111]. При цьому сам головний персонаж оповідання, розповідаючи історію своєї родини, говорив, що його батько був «портной по древнему фасону. Для самых законных староверов рабские кафташки шил с тремя сборками» [7, с. 112]. Це – московська міська культура, а ось Петербург і інший персонаж, що потрапив до столиці з провінції (з Орловської губернії). Це жінка, що в своєму вбранні вже поєднує риси як народного, так і модного міського вбрання: «всегда у нее на рученьке вышитый саквояж с кружевами, сама она в новеньком шелковом капоте; на шее кружевной воротничок с большими городками, на плечах голубая французская шаль с белой каймою; в свободной руке белый, как

кипень, голландський платочек, а на голові либо фиолетовая, либо серизовая гроденаплевая повязочка...» [1, с. 181]. У примітках до цієї повісті читаємо, що слово «серизовий» позначає вишневий колір і взяте з французької мови [1, с. 494]. У цьому описі чітко простежується риса, притаманна процесам інкультурації провінціалів, звиклих до народного вбрання, у міське середовище з його власними модними традиціями, результатом чого і стали подібні варіанти вбрання, де поєднуються елементи народного костюма та міщанського одягу.

А ось цікавий опис провінційної моди з наддніпрянських земель, а саме – з Білої Церкви: «...тогда в провинции в моду вошли какие-то этакие забавные мантилии, которые назывались “палантины”. Забавная была штука: фасон – совершенно как будто мужские панталоны, – так это и носили: назад за спиною у дамы словно огузье треплется, а наперед, через плечи, две штанины спущены» [2, с. 134]. Причому кравець виготовляв ці деталі жіночого вбрання зі старого плаття [2, с. 135], це зауваження Лєскова є цінним для розкриття такої деталі побуту провінційного міщанства, як заощадливість, коли старе вбрання не викидали, а перешивали. Тобто, ми бачимо не лише своєрідну провінційну моду, а й підмічений момент із міського життя.

Окремо варто звернутися до традицій носити те чи те вбрання, які М. Лєсков підмічає не лише серед різних верств міського населення, а й серед людей різних політичних та релігійних переконань. Не забуваймо, що дія його творів припадає головним чином на 1860–1880 роки, коли в Російській імперії активно розвивалося суспільно-політичне життя і формувалися різні течії суспільної думки. І ось ми бачимо описи життя інтелігенції, нігілістів, протестантів, «толстовців», що відрізняються яскравістю та чіткістю. Ось характеристика курсистки, дана її тіткою: «...и серьги из ушей вынуты, и корсет снят, и ходит девица во всей простоте» [3, с. 7]. З опису, хоча й уїдливого, бачимо приклад традиції вбиратися, що поширилась серед молоді, яка сповідувала ідеї або толстовців, або народників. Про псевдонародницькі ідеї іншого персонажа роману М. Лєскова «Некуда» свідчать його наміри до перевдягання, аби «дивитися народні сцени»: «Оденьтесь попроще, возьмите у Марфы ее платье, постройтесь платочком, а я надену мою поддевку и пойдемте смотреть народные сцены» [4, с. 555]. Змальоване у цьому уривку вбрання було характерним для петербурзької прислуги, що нещодавно перебралася до міста, і відповідає уявленням певних кіл про те, як одягається «народ». Інша річ, що для цих персонажів таке перевдягання було маскарадом, розвагою, пошуком чогось незвичного.

Власне, вбрання самого «народу» в творах М. Лєскова також згадується досить часто і є невід’ємною частиною міського побуту. Ми вже зазначали про вбрання тих, хто перебрався до міста з провінції, а ось опис модної майстерні з Петербурга та її робітниць: «За столом... сидели четыре очень опрятные, миловидные девушки и три девочки, одетые, как институтки, в одинаковые люстриновые платья с белыми передниками. В одном конце стола, на легком деревянном кресле с решетчатой деревянной спинкой, сидела небольшая женская фигурка с взбитым хохлом и чертообразными мохрами наперед сетки... Глаза его... остановились на невозможных архитектурных украшениях трех других девушек, очевидно, стремившихся, во что бы то ни стало, не только догнать, но и далеко превзойти и хохол, и чертообразность сетки, всегда столь ненавистной русской швее “француженки”. Девочки были острижены в кружок и не могли усвоить себе заманчивой прически; но у одной из них волосенки на лбу были подрезаны и торчали, как у самого благочестивого раскольника» [5, с. 62–63]. Тут ми бачимо не лише вбрання, у яке одягалися майстрині та учениці та своєрідні жіночі зачіски, а й певні стереотипи у ставленні до іноземців у ремісничому середовищі.

Загалом, у прозі М. Лєскова є багато згадок про традиції одягатися серед петербуржців. Ми вже згадували про вбрання, яке свідчило про належність персонажа до переселенців із провінції, а тепер звернемося до, так би мовити, модних традицій. Візьмемо за приклад верхнє жіноче вбрання. Найчастіше М. Лєсков згадує такий елемент одягу, як бурнус – плащ із каптуром, що нагадував крій арабського одягу. Він фігурує у багатьох творах, але інтонації, з якими автор його описує, свідчать про різні життєві ситуації та верстви населення. Це може бути «бурнусішко» старий і потертий, а може бути «черный атласный хороший бурнус на гроденаплевой подкладке и на пуху» [1, с. 200]. Бурнус був досить поширеним видом верхнього жіночого одягу, що увійшов у вжиток в 30-х – на початку 40-х років XIX ст. Відповідно, у 60–80-х роках XIX ст. це був один із популярних варіантів міського жіночого вбрання, що і відобразив у своїх творах письменник.

А ось інший елемент жіночого вбрання – тальма, безрукавний плащ, що спочатку був частиною чоловічого гардероба, а з другої половини XIX ст. перейшов у гардероб жіночий. М. Лєсков описує різні його варіанти. Ось, приміром, зимова тальма, яку охарактеризовано так: «тальма дипломатического фасона, которую, впрочем, любят и наши кухарки», цю хутряну накидку автор порівняв із лицарською мантиєю (в’їдливий опис несимпатичного Лєскову персонажа, але

разом з тим чітко підмічена звичка простолюдинів копіювати одяг вищих верств) [3, с. 46]. Описуючи гімназисток, Лесков наводить інший варіант тальми: «пестрая шерстяная тальмочка..., длинная черная тальма из легкого дамского полусукна» [6, с. 288]. Зокрема, повість «Островитяне», звідки взято останню цитату, загалом подає докладний опис повсякденного життя петербурзьких німців з їхніми традиціями не лише вбиратися, а й вести господарство, спілкуватися тощо. Описи вбрання тут досить детальні, приміром, одяг тих самих гімназисток: «...на них были коричневые люстриновые платья и черные переднички с лифами и гофрированными черными же обшивками... На голове первой девочки была швейцарская соломенная шляпа с хорошенькими цветами и широкой коричневой лентой, а на второй почти такая же шляпа из серого кастора с одною черной бархаткой по тулье и безо всякой другой отделки. У обеих на руках висели зеленые шерстяные мешочки, в которых сквозь промокшую материю ясно обрисовывались корешки книг и пинали» [6, с. 288]. Далі – опис вбрання цілої групи петербурзьких німців: «Старушка была одета в белом пикеинном капоте с множеством кружевных обшивок и кругленькими, похожими на горошины, белыми же пуговками. На старческой голове бабушки был высокий полуфламандский чепчик с туго накрахмаленными оборками и полосатыми лентами, желтой и ранжевой. ...пастор Абель в длинном

черном сюртуке и белом галстуке... На Германе Вермане был светло-коричневый фрак, белый жилет, очень кургузые синие панталоны и красный галстук, едва схватывавший огромнейшие тугие полисоны немилосердно накрахмаленной манишки» [6, с. 310]. Завдяки таким описам можна набагато краще уявити собі життя не лише Петербурга, а й окремих етнічних груп, що мешкали у ньому.

Загалом, приклади опису вбрання городян, наведені М. Лесковим, можна цитувати до нескінченності. У цій статті ми обрали лише деякі, що, на нашу думку, є яскравим відображенням міського побуту. Навіть із тих небагатьох прикладів можна бачити, наскільки важливим джерелом для дослідження культури міського повсякдення може бути художня література і наскільки добре описи костюма можуть характеризувати окремі риси цієї культури. Мабуть, одним із найважливіших висновків, що випливають із цього матеріалу, є той, що культура повсякдення міського населення потребує ретельнішого вивчення і є джерела, що несуть у собі вкрай важливу інформацію, якою поки що мало користуються. Наприклад, описи костюма городян у прозі М. Лескова, які свідчать, наскільки добре вбрання може допомогти розкрити окремі традиції та специфічні риси міського життя. Ця тема, на нашу думку, є перспективною для науковців, що досліджують культуру повсякдення, і потребує подальшого глибокого вивчення.

Література

1. Лесков Н. С. Воительница / Н. С. Лесков // Лесков Н. С. Собр. соч. в 12 тт. – М. : Правда, 1989. – Т. 5. – С. 175–246.
2. Лесков Н. С. Жидовская кувирколлегия / Н. С. Лесков // Лесков Н. С. Собр. соч. в 12 тт. – М. : Правда, 1989. – Т. 7. – С. 123–148.
3. Лесков Н. С. Зимний день / Н. С. Лесков // Лесков Н. С. Собр. соч. в 12 тт. – М. : Правда, 1989. – Т. 12. – С. 3–54.
4. Лесков Н. С. Некуда / Н. С. Лесков // Лесков Н. С. Собр. соч. в 12 тт. – М. : Правда, 1989. – Т. 4. – 671 с.
5. Лесков Н. С. Обойденные / Н. С. Лесков // Лесков Н. С. Собр. соч. в 12 тт. – М. : Правда, 1989. – Т. 3. – С. 3–278.
6. Лесков Н. С. Островитяне / Н. С. Лесков // Лесков Н. С. Собр. соч. в 12 тт. – М. : Правда, 1989. – Т. 3. – С. 279–450.
7. Лесков Н. С. Штопальщик / Н. С. Лесков // Лесков Н. С. Собр. соч. в 12 тт. – М. : Правда, 1989. – Т. 7. – С. 109–122.
8. Кирсанова Р. М. Розовая ксандрейка и драдедамовый платок. Костюм – вещь и образ в русской литературе XIX века / Р. М. Кирсанова. – М. : Книга, 1989. – 286 с.
9. Рабинович М. Г. Очерки материальной культуры русского феодального города / М. Г. Рабинович. – М. : Наука, 1988. – 311 с.

Yu. Nikishenko

COSTUME AS PART OF URBAN CULTURE OF EVERYDAY LIFE IN THE MIDDLE – SECOND HALF OF THE XIX CENTURY (by M. Leskov's prose)

the material, proposed in this article, is dedicated to problems of study of urban everyday life. Scientists don't apply to this component of culture of everyday life very often, although it is no less interesting and informative than rural culture. In particular, researchers are a long way from using all the sources which may give plenty of information. This applies also to fiction, and the author by the example of the analysis of writings of M. Leskov proposes to consider, how the characters' costumes can be a valuable source for the research of culture of urban everyday life.

Keywords: culture of everyday life, city, costume, M. Leskov.

Матеріал надійшов 28.04.2011